

УДК 343.911

Сергій Федорович ДЕНИСОВ,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ У КРИМІНОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Вивчення особи злочинця є однією з центральних проблем, що має теоретичне і практичне значення. Достатньо розвинуті теорії про особу, її сутність та основні властивості висувалися ще за античних часів Аристотелем, Платоном і Сократом. У період Ренесансу багатогранність особи осмислювалась з позицій її позитивних та негативних рис, робилися спроби відійти від поняття божественності й розглянути сутність особи у взаємодії із соціальними умовами. На кінець XVIII – початок XIX ст. почали з'являтися роботи, які тим чи іншим чином описували особу злочинця. І. Бентам одним із перших спробував розробити ідеальну модель злочинця та вказати на механізм формування емоційної сфери криміногенної особи. Протягом XIX ст. та першої половини XX ст. особа розглядалася у співвідношенні біологічного, соціального й типології, зокрема в загальновідомих теоріях Ч. Ломброзо, З. Фрейда, Д. Дриля та ін. Пізніше – з розповсюдженням ідей детермінізму у кримінології – виникла низка питань, що розкривали не лише основні детермінанти злочинності, а й особливості злочинної поведінки, які залежать від сутності людини, властивостей особи та її мотивації. На основі таких досліджень робились наукові розробки механізму злочинної поведінки особи, вказувались напрямки й основні заходи протидії певним видам злочинів.

Загалом учені дійшли висновку, що успішна боротьба із злочинністю є неможливою без урахування особистісного фактора. Незважаючи на численні наукові дослідження, багатовекторність проблем, що стосуються особи злочинця, її характеристики й особливостей залежно від виду того чи іншого вчиненого злочину, передбачають подальший науковий пошук, у тому числі розробку загального розуміння поняття особи злочинця у сучасній кримінологічній науці України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблемам, що стосуються особи злочинця, присвячено чимало досліджень філософів, антропологів, медиків, психологів, психіатрів, юристів і

соціологів. Особливої уваги заслуговують праці Ю. Антоняна, Г. Аванесова, Я. Гілінського, В. Голіни, І. Даньшина, А. Долгової, О. Джужи, С. Дікаєва, В. Дрьоміна, А. Закалюка, А. Зелінського, К. Ігошева, О. Литвинова, Р. Мертон, О. Сахарова, М. Стручкова, С. Тарарухіна та ін.

Нині у підручниках із кримінології, а також у численних наукових працях особа злочинця вивчається як у загальній площині, так і за окремими розділами (наприклад, особа неповнолітнього та молоді, жіноча злочинність, особа засудженого як об'єкт кримінологічного дослідження, групова злочинність і т. ін.). Такий підхід пояснюється як логікою розвитку самої кримінологічної науки, так і суто практичними завданнями.

Залежно від вибору напрямку дослідження особи злочинця та від обґрунтованості теоретичних положень визначається і якість рекомендацій щодо індивідуальної профілактики злочинної поведінки особи. Лише за останні п'ять років можна вказати низку таких досліджень. Наприклад, з метою запобігання насильницькій злочинності було вивчено кримінологічну характеристику особи насильницького злочинця¹; система тактичних заходів протидії наркозлочинності потребувала знання характеристики осіб, пов'язаних із розповсюдженням наркотиків у країні, та споживачів²; для побудови ефективної регіональної системи запобігання злочинності у прикордонних регіонах розглянуто специфіку кримінологічної характеристики осіб, які вчинили злочини у прикордонних регіонах³; основні кримінологічні ознаки особистості злочинця-військовослужбовця дозволили сформувати загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у цій сфері⁴. Таким шляхом ідуть і закордонні фахівці. Так, А. І. Долгова вказує, що для обґрунтування вибору і стратегії боротьби із злочинністю, особливо для розробки спеціальних запобіжних заходів, важливо мати глибокі знання про особу злочинця. Вона підкреслює необхідність кримінологічних знань про особу злочинця у кожному кримінальному провадженні, оскільки заходи впливу на злочинця будуть ефективними лише тоді, коли під час їх застосування будуть враховані особисті якості та властивості⁵.

Метою цієї статті є характеристика підходів і загальних ознак, що визначають особу, яка вчинила злочин, та формулювання пропозицій щодо узагальненого визначення поняття «особа злочинця».

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до аналізу поняття «особа злочинця», звернемо увагу на неоднозначне формулювання й

¹ Храмцов О. М. Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства : монографія. Харків : НікаНова, 2015.

² Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019.

³ Бабенко А. М., Конопельський В. Я., Чекмарьова І. М. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у прикордонних регіонах Причорномор'я материкової України : монографія. Харків : Право, 2019.

⁴ Артеменко О. М. злочини проти порядку проходження військової служби : монографія / наук. ред. В. В. Голіна. Харків : Право, 2019.

⁵ Личность организованного преступника : криминологическое исследование : монография / под. ред. А. И. Долговой. М. : Норма ; Инфра-М, 2013. С. 9–17.

розуміння понять «особа», «особистість» і «суб'єкт».

Терміни, що характеризують особу, яка вчинила злочин («суб'єкт злочину», «особа злочинця», «особистість злочинця»), поряд зі своїм загальноновживаним, універсальним значенням мають певні відмінності та специфічні галузеві значення, зумовлені предметною сферою пізнання відповідної науки, незважаючи на те, що родовим поняттям виступає поняття «особа». Як слушно наголошував А. П. Закалюк, в українській мові термін «особа» зазвичай об'єднує два російськомовні терміни «особа» та «особистість», проте вони мають різні значення¹.

Поняття «суб'єкт злочину» й «особа злочинця», як правило, використовуються кримінально-правовою наукою. Зокрема, статтею 18 КК передбачено, що «суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до Кримінального кодексу може наставати кримінальна відповідальність»².

Кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особистість злочинця». Оскільки поняття особистості є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони, йому притаманна система ознак, властивостей і рис, що визначають особистість як людину, що вчинила злочин. Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан, роль у суспільстві), а також властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер і ступінь її суспільної небезпечності. Як зазначив В. В. Голіна, «Очевидно, що відвернення злочинних проявів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від формування злочинного мотиву до початку виконання діяння»³.

Особа злочинця є складним, інтегруючим і багатовекторним поняттям. У кримінологічній науці існує низка визначень особи злочинця, які можна об'єднати за такими трьома ознаками.

1. *Формальна ознака* передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка вчинила злочин, з наданням їй цілісної характеристики, а саме це складне інтегруюче поняття, що містить у собі й об'єднує біологічні, соціальні та психологічні сторони.

2. *Змістовна ознака* передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з учиненням нею злочину та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою.

3. *Формально-змістовна ознака* – та, за якою виділяється стан особи в момент учинення злочину, а саме коли до та після вчинення злочину (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця».

Як правильно підкреслюють О. М. Бандурка, А. А. Васильєв, В. В. Голіна,

¹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 234.

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III : (в редакції від 16.01.2020) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.02.2020).

³ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. С. 30.

О. М. Литвинов, Є. Л. Стрельцов та інші фахівці, особа злочинця та її особисті якості й властивості були й завжди будуть одними з центральних проблем кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, адже саме людина є рушійною силою, «діячем» у злочинному посяганні¹.

Як наголошують І. М. Даньшин та А. П. Закалюк, особа злочинця – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим особа притягається до кримінальної відповідальності, передбаченої кримінальним законом². В. В. Голіна доповнює: «Разом із тим, виходячи із загальних уявлень про особу, будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії і свідомо поводить, є особистістю. Особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності і визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння. Незважаючи на свої негативні якості, він залишається учасником суспільних відносин, продовжує взаємодіяти з іншими людьми і суспільством взагалі»³.

А. Ф. Зелінський зазначав, що особистість злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності⁴. У розвиток такої думки А. Ф. Зелінський, а в подальшому і Т. А. Денисова акцентували увагу на тому, що поняття «особа злочинця» не можна ототожнювати з поняттями «особа винного», «особа підсудного», «особа засудженого» тощо. Наприклад, дослідження особи засудженого має будуватися, виходячи з кримінально-виконавчої характеристики особи (після оголошення вироку і призначення покарання), а також з особливостей карально-виправного впливу⁵.

Вітчизняні кримінологи визначають структуру особи злочинця, що поділяється на такі основні елементи:

1) *соціально-демографічні ознаки*, які охоплюють відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частоту зміни місця роботи, інші джерела матеріального доходу, національність, громадянство, місце проживання тощо;

2) *особистісно-рольові властивості*, оскільки кожна людина у різні

¹ Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. С. 179; Кримінологія : підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін. ; за заг ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2018. С. 129.

² Даньшин І. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография. Харьков : Прапор, 2005. С. 107; Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 240.

³ Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник/ В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська, О. В. Лисодєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. С. 37.

⁴ Зелінський А. Ф. Кримінологія (курс лекцій). Харків : Прапор, 1996. С. 57.

⁵ Зелінський А. Ф. Кримінальна психологія : научно-практичне видання. Київ : Юринком Інтер, 1999. С. 86–89; Денисова Т. А. Поняття функцій покарання та їх загальна характеристика. *Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького ун-ту управління та права*. 2006. № 1. С. 224.

періоди свого життя виконує певні соціальні «ролі»; наявна соціальна структура пропонує особистості, яка формується, велику кількість соціальних ролей, що породжуються сучасним потенціалом розвитку економіки, управління та соціального середовища, а усвідомлення своєї соціальної ролі дає особі змогу краще пристосовуватися до суспільного життя;

3) *морально-психологічні якості*, а саме її внутрішній світ, переживання та почуття – ця група ознак структури особистості охоплює широке коло найрізноманітніших проявів внутрішнього «Я», потрібнісно-мотиваційні й інтелектуальні властивості, широту світогляду, ціннісні орієнтації і суспільно значущі риси характеру, емоційно-вольові якості тощо;

4) *риса правової та моральної свідомості* відіграють важливу роль у становленні особистості, оскільки життя в соціумі зумовлює необхідність дотримання певних правил поведінки та законів; правова свідомість визнається одним із різновидів суспільної свідомості, що відображається на колективному або індивідуальному рівні та проявляється в усвідомленій повазі до права, розумінні його цінності, знанні та дотриманні прав та обов'язків, а також у правовій діяльності, що забезпечує мирне та гармонійне співіснування; моральна свідомість особистості проявляється в її ставленні до загальноприйнятих і усталених норм моралі, правил поведінки та взаємоповаги і добровільному їх дотриманні;

5) *психічні відхилення*, спричиненні черепно-мозковими травмами, психічними захворюваннями (олігофренія, психопатія тощо) або іншим хворобливим станом, установленим під час проведення судово-психіатричних експертиз;

6) *кримінально-правові ознаки* – згідно з кримінальним законодавством України суд під час призначення покарання має враховувати характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного, його ставлення до вчиненого й обставин справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, зокрема до таких ознак можна віднести характеристику вчиненого злочину, те, чи був він вчинений одноособово чи групою осіб, вчинення злочину сталось вперше чи неодноразово, інформацію про попередній антисуспільний спосіб життя особи; вид і строк призначеного покарання, визнання вини у вчиненому злочині тощо; обставинами, що пом'якшують або обтяжують покарання, визнаються встановлені судом за конкретною справою (провадженням) об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте свідчать про зниження чи підвищення суспільної небезпечності вчиненого діяння та/або особи винного, а отже, вважаються підставами для пом'якшення чи посилення покарання;

7) *загальнозначущі позитивні людські якості* мають не обмежувальний характер і знаходять свій вияв у прагненні до позитивної діяльності, творчості тощо, що може відвернути особу від вчинення злочину або

суттєво підвищити шанси на повернення її до соціуму і в майбутньому приносити користь суспільству.

Особа злочинця як різновид особи у загальному розумінні (людини), звісно, повинна мати всі загальні ознаки останньої. Однак кримінологічне вивчення особи злочинця має певну специфіку. Тому треба вказати, що врахування тих чи інших властивостей та якостей особистості повинно залежати не лише від загальних характеристик, а й ураховувати особливості вчиненого злочину або інші притаманні окремій групі особливостей, наприклад у разі дослідження особи-рецидивіста¹.

Як відомо, існує декілька схем, за якими досліджуються ознаки особи злочинця. Певним чином вони доповнюють одне одну, а тому навряд чи варто протиставляти ті або інші підходи у вивченні особи злочинця. Тим більш, що в межах однієї публікації це зробити навряд чи можливо. Загалом, структура особистості злочинця повинна мати всі ознаки, властивості, якості та інші показники, які у своїй сукупності характеризують особу, яка нехтує законом, порушує заборони, притягується до кримінальної відповідальності та заслуговує покарання. При цьому структура особи злочинця повинна відображати не лише різноманітність ознак, що її утворюють, і різновид характеру, але і різну їх роль в етіології злочинної поведінки.

Ознаки, що характеризують особу злочинця, перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, соціально-демографічні ознаки особи значною мірою визначають її соціальні ролі й поряд з останніми є вирішальним фактором у формуванні моральних і психологічних характеристик особи. Низка ознак може мати альтернативний характер, тобто їх можна віднести водночас до кількох груп (наприклад, освіта визначається як соціально-демографічна ознака, водночас вона може вказувати на соціальну роль особи в суспільстві).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Викладені положення є лише вихідними для поглибленого вивчення особи злочинця, проблема якого дедалі частіше привертає увагу науковців-юристів. Для успішних досліджень щодо запобігання злочинам украй важливо не лише мати уявлення про особу злочинця, а й глибоко проникати у структуру властивостей, якостей, а також інших особистісних ознак.

За наслідками аналізу та з урахуванням розглянутих позицій науковців можна приєднатись до фахового визначення особи злочинця, а саме: це – сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак і соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки, а винному – властивість суспільної небезпечності, у зв'язку з чим особа притягається до кримінальної відповідальності, передбаченої кримінальним законом.

¹ Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / Ін-т вивчення проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2009; Даньшин І. М. Усталені форми злочинності (кримінологічний нарис). Харків : Акта, 2002.

Узагальнене поняття особи злочинця є певною абстракцією, поки воно не наповнюється конкретним змістом, зокрема соціально-демографічною, психологічною та моральною характеристиками, адже комплексне вивчення особи злочинця не повинно обмежуватися встановленням окремих ознак, які часто характеризують особу поверхово, а має проводитися з необхідною глибиною у їх взаємодії, що є гарантією більш повного виявлення чинників генези особи злочинця з метою застосування адекватних заходів для її корекції і недопущення вчинення нею нових злочинів. На основі вивчення особистості та структури особи злочинця визначаються класифікація та типологізація особистості.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2020

Сергей Федорович ДЕНИСОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

ЛИЧНОСТЬ ПРЕСТУПНИКА В КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ УКРАИНЫ

Проанализированы современные подходы к определению понятия личности преступника. Выявлены отличительные признаки понимания понятия личности в педагогике, психологии и социологии, а также со смежными с криминологией уголовным, уголовно-исполнительным и уголовным процессуальным правом. На основе криминологических исследований предложено обобщенное определение «личность преступника». Определена структура личности преступника. Указано, что признаки, характеризующие личность преступника, находятся во взаимосвязи и взаимозависимости. Отмечено, что обобщенное понятие личности преступника является определенной абстракцией, пока оно не наполняется конкретным содержанием, в частности, социально-демографической, психологической и моральной характеристиками.

Ключевые слова: личность, личность преступника, структура, типология.

Sergey F. DENISOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

CRIMINAL'S PERSONALITY IN THE CRIMINOLOGICAL THEORY OF UKRAINE

The modern approaches to the definition of the concept of the criminal's personality have been analyzed. The author has revealed the distinctive features of understanding the concept of the personality in pedagogy, psychology, sociology, as well as related to criminology criminal, penal and criminal procedural law. Based on the conducted criminological studies the author has suggested generalized definition of "criminal's personality". The structure of criminal's personality has been determined. It has been indicated that the features characterizing the

criminal's personality are interconnected and interdependent. It has been noted that the generalized concept of the criminal's personality is a certain abstraction, until it is filled with specific content, in particular, socio-demographic, psychological and moral characteristics.

Key words: *personality, criminal's personality, structure, typology.*